

Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың I-ги чартында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизиңерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырынче далажыңар. Чурттакчы чонга чагыдылганың чартык чылда өртээ – 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 100 рубль, чедирилгези дээш – 115 рубль. Үш айда – 108 рубль. Организацияларга – 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 150 рубль, чедирилгези – 115 рубль. Үш айда – 133 рубль.

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар.
Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 131 (16589)

2002 чылдың
НОЯБРЬ 12,
вторник

Ат салган шагы 17.15
Садар өртээ 3 рубль.

Байырлыг езулал ЧОННУҢ ИДЕГЕЛИН БҮЗҮРЕДИР

Тере-Хөл кожуун 1936 чылда тургустунгаш, 1953 чылда дүшкөн. Ук девискээрниң чурттакчы чонунуң дилээ-биле Тере-Хөл кожуунун бо чылын катап тургускан. Ынчангаш кожуун чагыргазының даргазының соңгулдарын эрттирген. Соңгулдарының түннелинде кожуун чагыргазының даргазына ооң мурдунда ТР-ниң Чазаның социал хөгжүлдө департаментизиниң начальниги турган А.С.Санчат сонгуткан. Бо албан-дужаалга Александр Сандановичиниң албан езузу-биле олурарының байырлыг езулалы Кунгуртугунуң Культура бажынынга болуп эрткен.

Тере-Хөл кожуунун девискээр сонгулда комиссиязының даргазы А.Д.Кыргыс кожуун чагыргазының даргазының соңгулдарының түннелдерин чыылганнарга таныштырган. Катап бадылаашкының түннелинде сонгукчуларның 67 хуу бадылаашкынын алган А.С.Санчат кожуун чагыргазының даргазына сонгуткан деп сонгулда комиссиязы шийтпирлээнин ол дыңнаткан. Тере-Хөл кожуун чагыргазының даргазына А.С.Санчаттын сонгуткан дугайында шынзылганын ол байырлыг байдалга тывыскан.

РФ-тиң болгаш ТР-ниң конституцияларына, кожуунун Уставына, күрүнесинге, ооң чонунга шынчы болурунун байырлыг даңгыраан А.С.Санчат

Хоойлужудулга палатазында

Эрткен неделяда ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Экономика комитетинге болган хуралга депутаттар дараазында сессияга сайгарары-биле хоойлу телевизелдерин дыңнаан.

Ук хоойлу телевизелдинде 2002 чылдың бюджетинде девискээр-орук фондузунга өскерилгелерни кириериниң дугайында айтырылга үндүрүлгелер чыылдазын көвүдерииниң дугайында чүүл кирген.

берген.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Д.Д.Ооржак сөс алгаш, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын А.С.Санчатка байыр чедирген бижин номчуп таныштырган. Чаа тургустунган кожуунун соңгукчуларының идегелин бүзүредип, кожуунун социал-экономиказын хөгжүдөр херекке чедишкенин ажилдаарын аңаа Чазак Даргазы күзээн.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы М.К.Куулар, депутаттар А.П.Дамба-Хуурак, Х.Д.Монгуш, күш-ажылдың хоочуну А.Ч.Барым, республиканың «Тувкоммун-энерго» бүдүрүлгезиниң директору В.П.Мельниченко болгаш өскелер-даа байыр чедирип чүве чугаалаан. Олар чаа кожуунун тургустунганы ооң чонунуң амыдыралын экижидеринге, социал-экономиказын хөгжүдөр херекке уруг-дузалыын айыткаш, ону чедишкенин шийтпирлээринге кожуун даргазы А.С.Санчат төлептиг үлүүн кирип шыдаар дээрзинге бүзүрелин илереткеннер.

Байырлыг езулалдың түннелинде кожуун чагыргазының даргазы А.С.Санчат чүве чугаалааш, соңгукчуларның идегелин бүзүредире-биле бүгү билин, арга-дуржулганын, күжүн үндүрүп ажилдаарын аазаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

“ТР-ниң чурттакчы чонун тус черниң радио, телевидение программалары-биле Спутник системазын дамчыштыр ханды-рарының дугайында” программаны келир сессияның хүн айтырынынче кириерин шийтпирлээн.

Ниитизи-биле ук программаның күүселдезинге 3 млн. рубль негеттинер. Амгы үеде республиканың чонунуң чүгле 35 хуузу телевидение, 30 хуузу радио программаларын дыңнап, көрүп турар.

Бистиң корр.

МИЛИЦИЯ — КОРУМ-ЧУРУМ КАМГАЛААЛЫНДА

ТР-ниң ИХЯ-зының сайыды, генерал-майор С.П.Аренин журналистер-биле ноябрь 10-да парлалга конференциязын эрттирген.

РФ-тиң милициязының тургустунганында бээр 200 чыл болганы-биле журналистерниң байыр чедиришкенин сайыт чылы-биле хүлээп алгаш, оларның салган айтырыгларына харьылаан.

РФ-тиң ИХЯ-зының сайыдының бирги оралакчызы, генерал-майор А.И.Павловка баштаткан бөлүктүң кылып чоруткан комплекстиг хыналдазының дугайында Сергей Петрович мынчаар харьылаан:

— Бистиң яамының ажылының кол сорулгазы болза чурттакчы чонну камгалаары болуп турар. Ынчалза-даа ол ажил долузу-биле күүсеттинмейн турар. Чүге дизе биске ам-даа ажилдакчылар чедишпес. Амгы хуу сөстөк немей 300 хире ажилдакчыны хүлээп аптар болзувусса, кем-херек үүлгедир чорукка удур демисел күштелир. Ажыл-

деп түннөп үндүргөн.

Сайыт чер кезип, тояап чоруп турар назы четпээн уругларга хамаарыштыр дүвүрениң байдал тургустунуп келгенин чугаалааш, бо талазы-биле ажилдаар органнар багай ажилдап турар деп айыткан.

Чечен Республикада байдал дугайында айтырыга ол ында байдал дүшкүрүлүг хевээр дээрзин чугаалааш, 10 чыл дургузунда үргүлчүлөп турар дайынның салдарында школалар ажилдавайн турар деп дыңнаткан.

дакчыларының аразына профессионал болгаш мезү-шынар талазы-биле кадрлар солчулганын чорудар бис. ТР-ниң ИХЯ-зының 8 чыл дургузунда ажил-чорудулганын комиссия «ортумак»

С.П.Аренин ноябрь 20-де ажилгай аайы-биле Чечен Республикаже сургакчылап чоруур деп турарын база дыңнаткан.

Игорь ДАМДАК.
ЧУРУКТАРДА: ТР-ниң ИХЯ-

зының сайыды, генерал-майор С.П.Аренин; аныяк ажилдакчыларның даңгырак хүлээп ап турары.

Василь Балчий-Оолдун тырттырган чуруктары.

Чагыдылга - 2003

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республикада Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожууннарда салбырларының аразына «Шын» солунун чагыдылганына хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейниң эгелээнин чарлап тур бис. 2003 чылдың бирги чартында чагыдылга МӨӨРЕЙНИҢ негелделери мындыг:

— харьылап турар девискээрлеринге 1000-дан эвээш эвес чагыдылганын организастаан салбырларга чагыдылга кампаниязының түннелинде акша шаңналдарын болгаш Хүндүлүг бижиктерни тыпсыр.

- бир I-ги чер — 1000 рубль
- ийи II-ги чер — 800-800 рубль
- ийи III-кү чер — 600-600 рубль

— «Эң хөй чагыдылгалыг сумунун почтачызы» деп ийи тускай шаңнал — 500-500 рубль;

— ийи мактал шаңнал — 300-300 рубль.

Мөөрейниң түннелдерин үндүрүп тура, тустус черлерде чурттакчы чонун, өрегелерниң санын, ниити сандан чагыдылганын хуузу кол барымдаалаар.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээ-дыңнадынга дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнына чырыдып, шаңнап-мактаары көрдүнгөн.

РЕДАКЦИЯ.

ТР-ниң Чазаанда

«2002-2005 чылдарда херээженнерниң байдалын экижидер болгаш ниитилелге оларның ролун бедидер талазы-биле хемчеглер дугайында» РФ-тиң Чазааның 2001 чылдың июнь 28-те № 885-р айтышкынынга үндезилээш, ТР-ниң Чазаа республикага бо талазы-биле хемчеглерни бадылаан № 795 доктаалды 2002 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаа бо талазы-биле чорудар ажылдарның планын, ол ышкаш ведомстволар аразының комиссиязының составын бадылаан, 2002-2005 чылдарда херээженнерниң байдалын экижидер болгаш оларның ниитилелге ролун

бедидер хемчеглерниң планын ажылдап кылгаш, бадылаарын республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларынга дааскан, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргаларына сүмелзэн.

Тыва Республиканың Чазаа «Мөңгүн-Тайга» кожуунун Мугур-Аксы, Кызыл-Хая суурларының чонунуң социал-экономиктиг байдалын экижидер хемчеглерниң дугайында» № 797 доктаалды 2002 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактын 2002 чылдың сентябрь 25-27 хүннеринде Мөңгүн-Тайга кожуун-

тандыраарының практиктиг ажылдарын ап чорударын республиканың яамы, ведомстволарына дааскан,

ындыг хемчеглерни ажылдап кылырын Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазына сүмелзэн.

Тыва Республиканың Чазаа Тере-Хөл кожуун чагыргазына машина садып алыр хөрөңгини үзүп бээр дугайында № 787 доктаалды 2002 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган.

2002 чылда инвестиция программаның «Авто-транспорт садып алыр» чүүлүнде көрдүнгөн хөрөңгини күсели-биле Тере-Хөл кожуун чагырга-

зынга УАЗ-39094 машина-ны садып бээр 170 муң рубльди ТР-ниң Экономика яамызынга үзүп бээрин Тыва Республиканың Саң яамызынга дааскан.

Тыва Республиканың Чазаа «Тере-Хөл кожуунун чонунуң төрүүр малды өстүреринге дотация төлевириниң дугайында» № 788 доктаалды 2002 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган.

Бо доктаалды езугаар Тере-Хөл кожуунун чонунуң төрүүр мал өстүреринге көрдүнгөн 120813 рубльди Тыва Республиканың Чазааның Тере-Хөл

кожуунда девискээр эргелелиниң агар санынче шилчидерин Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынга чөпшээрээн.

Тыва Республиканың Чазаа «Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем кожууннарның суд участоктарының чаргы чарар судьяларынга чурттаар бажыңнар садып бээр хөрөңги үзүп бээр дугайында» № 792 доктаалды 2002 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган.

Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем кожууннарның суд участоктарының чаргы чарар судьяларынга чурттаар бажыңнар садып бээри-биле Тыва Республиканың Шүүгү херектериниң талазы-биле яамы-

зынга 250 муң рубльди ТР-ниң Экономика яамызы-биле дугурушкаш, республика бюджетинден үндүрүп бээрин Тыва Республиканың Саң яамызынга дааскан.

Тыва Республиканың Чазаа «Республика бюджетиниң хөрөңгиниң күсели-биле чонну ажылга хаара тударына дузалаар хемчеглерни акшаландыраар талазы-биле Дүрүмнү бадылаар дугайында» ТР-ниң Чазааның 2002 чылдың июль 25-те № 462 доктаалына немелделер кириер дугайында № 791 доктаалды 2002 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган.

Бо доктаалды езугаар республика бюджетиниң хөрөңгиниң күсели-биле чонну ажылга хаара тударына дузалаар хемчеглерни акшаландыраар дугайында Дүрүмнүң 2.7. пунктузунун

адаанда «в» пунктуга дараазында эдилгени кирирген: «саң-хөө дузаламчызын көргүзөр» деп сөстөрүн соонга («субсидияларны») деп сөстү немээш, улаштыр сөзүтпел езугаар ажылтаар.

Делгерей медээлер

ХАМНАРНЫҢ КЫЙГЫЗЫН ДЫҢНААШ...

Хамнарның ачы-дузазында Тыва кижилер төрөлгөтүнүн бурунгу шажын-чүдүлгелерин шинчилеп турар бүгү делегейнин эртеменнерин болгаш культура ажылдакчыларының ортузунда билдингир, нептерейге апарган. Оларны, чүнүң-даа мурнунда, хамнаашкының ужурларын үе-дүптөн бээр өскерлиш чок кадагалап арттырып алган тыва хамнар-биле харылзажыр арга сорунзалап турары чугаажок.

Келир чылдың чайынында Кызылга хамнаар чоруктуң айтырыглары-биле холбашкан бүгү-делегей чергелиг конференцияны эрттирер сорулга салдыган. Ынчан эртеменнерге тываларның бурунгу культуразының оран-делегейинче шымныр ховар таварылга тургустунар. Төөгү эртеменнерин доктору М.Б.Кенин-Лопсаннның удуртугазы-биле ук конференцияга белеткел ажылдары эгелзэн. Тываларның чаңчылчаан культуразын катап диргизеринге Мон-гун Кенин-Лопсаннның кириген ачы-хавыязын төде үнелээри берге. Ол оон ангыда хамнаар чорукту эрчимлээр адырга делегей эртеменнге улуг үлүг-хууну кириген, ол дээш хамнаашкын шинчилелдериниң америк фондузу аңаа «Хамнаашкының дириг эртинези» деп атты тывыскаан.

Демдеглексенчиг чүүл чүл дизе, ындыг чергелиг бирги бүгү-делегей конференциясы 1993 чылда база-ла Тывага болуп эртен. Төөгү эртеменнериниң доктору, Россиянын Эртемнер акаде-

миязының этнология болгаш антропология институтунун башкарыкчы эртем ажылдакчызы, «Хамнаар чоруктуң шинчилел төвүнүң» удуртукчузу В. Харитоновтуң чугаазы-биле алырга, ТР-ниң Чазааның деткимчезиниң ачызында он чыл бурунгаар болуп эртен конференция Тываның өңүктөрүнүн одуруунга делегейде ады-сураа алгаан эртеменнерни немештирген. Ээлчеглиг конференция тыва чоннуң онзагай культуразына бүгү-делегейниң эртем болгаш культура ниитилелиниң улам бедик сонургалын болдураар деп, ол санап турар.

ТӨЛЕПТИГ ЧУРТАКСАЗЫҢЗА — ЭЛЭЭР БОЛ

Алкоголь болгаш наркотик чок канчаар чурттап болуру? Бүгү-россияның элээрлер ниитилелиниң Тывада девискээр салбырының болгаш Барыш-Хемчик кожуун чагыргазының ноябрь 1-де Кызыл-Мажалыкка организастап эрттиргени зона аайы-биле эртем-практиктиг конференциязының киржикчилери бо айтырыгта харыыны тодаргайы-биле билип алганнар.

Конференцияның кол организатору болгаш идеялиг хей-аът кирикчизи, Бүгү-россияның элээрлер ниитилелиниң Тывада девискээр салбырының даргазы Наталья Тыртык-Караның чугаалап турары-биле алырга, зона аайы-биле конференциялар үшкү удаа эртип турар, оларның кол-ла сорулгазы — өг-бүлелерге амыдыралдың кадык омур-хевирин хевирлээр.

Арагалаашкының хемчээли

хүнден хүнче өзүп, нацияның генетиктиг кадыкшылынга айыылды болдура берген: алкоголизмниң болгаш наркоманияның дузаанга хей-хей херээженнер болгаш бичи уруулар алзып турарлар. Күрүнениң болгаш ниитилелдиң сорулгазы — сөөлгү чылдарның дургузунда чедип алдынган социал-экономиктиг бурунгаарлаашкынарны арагалаашкының чалгыныга ажыр шаптырбазы.

Сең бир харлыг маадыр ие, күш-ажылдың хоочуну Долзатмаа Күжүгеттин санап турары-биле алырга, чаш кижиниң кижизидилгезиниң эге чадазы өг-бүлөгө хевирлеттинер, ынчангаш ниитилел амыдыралынче элээди уруг амыдыралдың езулук үнелелдериниң дугайында хевирлеттинген үзел-бодалдыг кирер ужурлуг. Ындыг чүүл аңаа шын оруктан чандыр баспазының, кудумчунуң бак салдарына алыспазының маадырлыгы болур.

База бир хоочун, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи, Россияның алдарлыг башкызы Степен Күжүгет пиво, таакпы аймааның рекламасы, телевидение дамчыштыр самырыггай чорукту, дерзини өлүрүшкүннерни көргүзүп турары школачыларның быжыкпаан угаан-медерелинге багай салдарны чедирип, оларга «аажы-чаңның дээди үлгер-майы» болуп турар дээрзинге быжыы-биле бүзүрелдиг. Оон бодалы-биле алырга, арагалаашкын болгаш наркомания дээн чижектиг чазыыл чок чоруктарны амыдыралдан чоорту үндүр кызар дээш күрүне бүгү күженишкынни салыр, аныктарны ачыктыг ажыл-ишке, спортка хараа тудар ужурлуг.

Альберт ХОМУШКУ.

ДЕПУТАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлу-жудулга палатазының бирги сессиязының дөрткү хуралы

Ноябрь 14-те 9 шакта

Улуг Хуралдың Хоойлу-жудулга палатазының хуралдаар залына болуп.

Хүн айтырыгы:

1. «Кижиниң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (ийги номчулгасы).

2. «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» ТР-ниң хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (ийги номчулгасы).

3. «Тыва Республиканың Чазак Даргазының

статусунун дугайында» ТР-ниң хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (ийги номчулгасы).

4. «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» ТР-ниң хоойлузунун төлевилелиниң дугайында.

5. «Транспорт үндүрүүнүн дугайында» ТР-ниң хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (ийги номчулгасы).

6. «Ажыл-чорудулганың чамдык хевирлериниң боттут орулганына чаңгыс аай үндүрүг дугайында» ТР-ниң хоойлузунун төлевилелиниң дугайында (ийги номчулгасы).

Чер хоойлузу ОНУ ШООЛУТ БИЛБЕЗИНДЕН

ТР-ниң Чер комитетиниң болгаш черниң кадастр палатазының тускай эртемниглерни Мөңгүн-Тайга кожуунда чер ээлериниң, чер эдилекчилериниң черни канчаар ажылгап турарының талазы-биле чамдык хыналдаларны кылган. Мөңгүн-Тайганың чурттакчыларында черге хамаарыштыр сонургалы улгадып, кижилер боттарының хоойлу езугаар алган эргелерин чөп ажылгаар дээш чогуур документилерни кылдырып ап турарлар.

Мугур-Аксының чурттакчылары чурттап оран-савазын, бажың-балганын кожуун девискээринден үнүп чоруурда, садып-сайгарар дээш азы дөргүл-төрелдеринге, ажы-төлүнге арттырып каар сорулга-биле хоойлу езугаар бүгү докумен-тилерни кылдырып алырынга чамдык бергедээшкыннерге таваржып турар. Оон бир чылда-гааны — бажың өрттөн то-дарадып доктаадыр албан чериниң чогу. Ийиде, ындыг кижилерниң чериниң планын тургузуп, хемчээлин кылыр организацияларның чогуна. Чурттакчылыг бажыңнарның техниктиг байдалын хынап көрүп, өрттөн доктаадыр организациялар олардан ырак Ча-даана, Шагаан-Арыг, Кызыл хоорайларда турар. А бажың-балгат болгаш еске-даа туруг-суурларның чер-девискээрлериниң хемчээлин тургузар организациялар Кызыл хоорайда. Бо черлерде ажылдап турар чер комитеттери, черниң кадастр палаталарының ажылдакчылары чурттакчыларның чагыы-биле кандыг-бир бажың-балгат, еске-даа чер девискээриниң хемчээлин тургузар эргези чок.

Бир эвес олар кандыг-бир дарганың ыйыдышкыны-биле ындыг ажылдарны кылыр болза, оларның чуруп көргүскени чер участоктарының планы күш чок болур. Ол таварылгада республиканың Кызылда турар бүрүткел палатазы оларның кылып тургусканы документилерин хүлээп албас болгаш документ бээр эргези чок.

Чер участоктарының планын, хемчээлин тургузар эргени тендер конкурзунга чаалап алган чөпшээрелдиг черлер гип-розем, «Тыва ТИЗИС» чаалап алган. Бо таварылгада тус черлерни администрациялары чондан билдиришкыннер көүдей бээр-ге, бо үстүнде айтыкан черлер-же дыңнадып, оларны чалаар ужурлуг.

Бир эвес чонга таарымчалыг болзун деп бодаар болза, кожуун боттарының бюджетинге бир единицаны киригеш, тускай кижилерни ажылдадыры чугула. Оон-биле чергелештир саарлык-чолгарга, юридиктиг эргелиглерге чер участоктарын берип турарындан чер хоойлузун хажыдып турар фактылар бар.

Бо чылдың июль 22 хүнүнде кожуунун харылзаа белдиринге бензин заправоканы тударына тускайлап берген чер участо-тугунун чөпшээрелдиг акты-зында өрт чериниң инспектору В.Хертектин өртке удур айыыл чок чоруктуң негелдезинге дүүшпейн турар деп удурланышкыны турда-ла, өрт чериниң даргазы К.Мөңгө актыга ат салганы илереттинген.

Автомобиль оруктарының эргелели «Тываавтодор» Мугур-Аксы—Кызыл-Хая аразының орук тудуун үш чылдың нүүрүнде чорудуп келген. Олар ук орукту тударына көрдүнгөн черлериниң болгаш сай алыр карьерлериниң чөпшээрелин 2002 чылдың август 22-де алган. Ук шийтпирни РФ-тиң Чер кодекзиниң 31 чүүлүн хажыдып хүлээп алдын-ганы-биле чергелештир чер инспекторлары кожуунун чагырга черинге удурланышкыны кылган.

Чер айтырыын шын эвес шийтпирлеп турганындан ко-жуун бюджетиниң орулгалыг кезээнче кирер ужурлуг 400-500 муң рубль кирбейн барган. Ол ышкаш садыг-саймаа ажыдып алган сайгарлыкчы кижилер чер арендазының төлевирин кыл-байн турар. Бо бүгү факт-барым-даалар чер талазы-биле хоойлу-ларны тус черниң эрге-дужаал-дыг кижилериниң чедир билбейн турганындан болуп келген. Ынчангаш чер хоойлузун кизи бүрүзүнге чедир тайылбырлаар ажылды ам-даа организастаары чугула.

Виктор ДАНДАР.

Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ДОКТААЛДАРЫ

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалыга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 8 чүүлүнге, «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлуунун 19 чүүлүнге база Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының 2002 чылдың март 22-де №104/446 доктаалында тодаратканы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының

сонгулдаларының талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де № 126/643 доктаалына үндезилээш, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазын бадылаар дугайында» Тыва Рес-

публиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2002 чылдың март 23-те №1381 доктаалына капсырылга езугаар өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер.

2. Бо доктаалды көөрү болгаш парладыры-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче кириер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

Кызыл хоорай.

2002 чылдың октябрь 31. № 46.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 8 чүүлүнге, «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлуунун 19 чүүлүнге база Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының 2002 чылдың март 22-де №104/447 доктаалында тодаратканы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де №126/643 доктаалына үн-

дезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2002 чылдың март 23-те №1382 доктаалына капсырылга езугаар өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер.

2. Бо доктаалды көөрү-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче чорудар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

Кызыл хоорай.

2002 чылдың октябрь 31.

№ 47.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2002 чылдың октябрь 31-де № 46 доктаалына КАПСЫРЫЛГА

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулдаларын эрттирер талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазына дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер:

1. Московский №11 сонгулда округунун кызыгаарларында «Лопсанчап переулук» дээн сестерни «Лопсанчап кудумчузу» деп сестер-биле солуур;

2. Ленинградский № 2 сонгулда округунун кызыгаарларында дараазында кудумчулары болгаш бажыңнарны кириер: Колхозная кудумчузу, №23-69 бажыңнар (саарзык талазы), Колхозный переулук, №1-3 бажыңнар, 26 Бакин Комиссарлар кудумчузу, №1-50 бажыңнар, Буренская кудумчузу, №1-75 бажыңнар, Новоселов кудумчузу, 1-51 бажыңнар, Париж коммуналары кудумчузу, 1-52 бажыңнар, Профсоюзная кудумчузу, №1-50 бажыңнар, Сергей Лазо кудумчузу, №1-96 бажыңнар, Сибиряктар-Гвардейжилер кудумчузу, №1-62 бажыңнар, Сумонная кудумчузу, №1-56 бажыңнар, Университетская кудумчузу, №1-65 бажыңнар, Целинная кудумчузу, №1-

55 бажыңнар.

3. Молодежный №3 сонгулда округунун кызыгаарларында Шоссейная кудумчузунда №23-41 (саарзык талазы) бажыңнарны кириер.

4. Первомайский №4 сонгулда округунун кызыгаарларында дараазында кудумчулары болгаш бажыңнарны кириер: Восточная кудумчузу, №1-37 (саарзык талазы) бажыңнар, Депутатская кудумчузу, №1-21 бажыңнар (саарзык талазы), Звездная кудумчузу, №1в, 1е, 2, 13, 29, 55-67 бажыңнар (саарзык талазы), Карбышев кудумчузу, №1-43 бажыңнар (саарзык талазы), 2-28 бажыңнар (эжеш талазы), Крюков кудумчузу, №1-56 бажыңнар, Лермонтов кудумчузу, №19, 19а, 27 бажыңнар, Маяковский кудумчузу, №1-25 бажыңнар (саарзык талазы), 2-14 бажыңнар (эжеш талазы), Первомайская кудумчузу, №21-41 бажыңнар (саарзык талазы), Полевая кудумчузу, №2-62 бажыңнар (эжеш талазы), эрги аэропорт, Пролетарская кудумчузу, №1-51 бажыңнар (саарзык талазы), №2-42 бажыңнар (эжеш талазы), Садовая кудумчузу, №1-57 бажыңнар (саарзык талазы), №2-50 бажыңнар (эжеш талазы), Фрунзе кудумчузу, №2-40 ба-

жыңнар (эжеш талазы), Шевченко кудумчузу, №1-60 бажыңнар.

5. Строительный №5 сонгулда округунун кызыгаарларында дараазында кудумчулары болгаш бажыңнарны кириер: 2-ги Восточный переулук, №1-23 бажыңнар, Туристическая кудумчузу, №2-6 бажыңнар (эжеш талазы), Суворов кудумчузу, №61-71 бажыңнар (саарзык талазы), Фрунзе кудумчузу, №1-9 бажыңнар (саарзык талазы), №42-102 бажыңнар (эжеш талазы), 90а бажыңнар.

6. Калининский №10 сонгулда округунун кызыгаарында Лопсанчап кудумчузунда №40 бажыңны; Калинин кудумчузунда №36, 56, 7, 7а бажыңнарны кириер.

7. Сукпак №19 сонгулда округунун кызыгаарында Терлиг-Хая сумуну кириер.

8. Первомайский №4 сонгулда округунун кызыгаарларында Дружба кудумчузунда №36-40 бажыңнарны; Автодорожный №4 сонгулда округунун кызыгаарларында Дружба кудумчузунда №36-40 бажыңнарны; Автодорожный №9 сонгулда округунун кызыгаарларында Лопсанчап кудумчузунда №19 бажыңны уштуп кааптар.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2002 чылдың октябрь 31-де № 47 доктаалына өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаалына КАПСЫРЫЛГА

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларын эрттирер талазы-биле сонгулда округтарын тургузарының схемазына дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер:

I. Дараазында сонгулда округтарының кызыгаарларындан:

1. Ленинградский-2 №3 округтан — Сибирская кудумчууда №1-65 бажыңнарны;

2. Первомайский №6 округтан — Коммунальная кудумчузунда №9, 10, 11, 13 бажыңнарны;

3. Мугур №11 округтан — О.Курседи кудумчузунда №58-112 бажыңнарны;

4. Центральный №17 округтан — Чехов кудумчузунда №4 бажыңны;

5. Бай-Хаак №26 округтан — Бай-Хаакская кудумчузунда №7 бажыңны;

6. Студенческий №28 округтан — Калинин кудумчузунда №26 бажыңны;

7. Московский №35 округтан — Московская кудумчузунда №108 бажыңны;

8. Правобережный-2 округтан — Правобережная кудумчузунда №25, 43, 49, 51 бажыңнарны уштуп кааптар.

II. Дараазында сонгулда округтарының кызыгаарларындан:

1. Малчинский №24 округче — Фрунзе кудумчузунда №53 бажыңны;

2. Студенческий №28 округче — Калинин кудумчузунда №26 А бажыңны;

3. Баян-Кольский №31 округче — Лопсанчап кудумчузунда №2/2 бажыңны;

4. Московский №35 округтан — Московская кудумчузунда №108/2 бажыңны кириер.

Өөрүшкүм илереттим

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржакка Россия Федерациязының Даргазының оралакчызы Валентина Ивановна Матвиенкодан телеграмма келген. Ында мынча деп бижээ:

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Бо күзүн Москвага Бүгү-россияның национал культура фестивалы болуп эрткен. Ук фестиваль бистиң чуртувустун культурлуг амыдыралына көскү болушкун болган. Анаа РФ-тин бүгү округтарындан дээр дээн профессионал

коллективтер киришкен. Национал уран чүүлдүн бо кайгамчык байырлалы янзы-бүрү деннеддин күрүне эрге-чагырга органнары-биле ажил-херекчи структураларның база дээр дээн чогаадыкчы күштерниң үре-түннелдиг кады ажилда-жылгазының езулуг үлегер-чижээ болган.

Фестивалга Тыва Республиканы төлепти-биле төлээлеп киришкен «Саян» ансамблин деткип дузалааныңар дээш сеткилдин ханызындан өөрүшкүмнү илереттим. Бо кады ажилдажылга моон сонгаар-даа уламчылаар, Бүгү-россияның национал культура фестивалы чаңчыл езугаар чылдың эртер апар боор дээрзинге идегедим.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

КОМИТЕТТЕР ДАРГАЛАРЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 2002 чылдың октябрь 30-де №22 база 23 доктаалдарын езугаар база Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүн «д» пунктузун удуртулга болдурга, чажыт бадылаашкынының түннелдери-биле

Борис Кожун-оолович КУДЕРЕК

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Кадык камгалал, социал камгалал, күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитетиниң даргазынга,

Борис Константинович БАЛЧИЙ-ООЛ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Экономика талазы-биле комитетиниң даргазынга сонгуттурганнар.

(Доктаалдарда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН ат салган).

ЧЫРЫК, ЧЫЛЫГ, ООН ӨРТЭЭ

Ноябрь 6-да Кызыл хоорайда электрелиг харылзаа бажыңының залына селектор хурал болган. Ону ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.А.Мельников даргалап эрттирген. ТР-ниң Чазаның Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы Л.С.К.Анай-оол, "Тываэнерго" акционер нитилелдин, "Тувакоммунэнерго" каттышкан бүдүрүлгениң төлээлери болгаш өскелер-даа аңаа киришкен.

Ук селектор хуралга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.А.Мельников ТР-ниң Чазаның 2002 чылдын октябрь 30-де үндүргени "Тыва Республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының чурттакчыларын, албан бүдүрүлгелеринден, организациялардан чырык, чылыг өрттээниң чылдазын шалкынчыдарының шалыпчы айын чорударының дугайында" №823 доктаалын харылзаа дамчыштыр база катап кожууннар удуртукчуларына таныштырган.

ТР-ниң Чазаның демделеп турары-биле алырга, республиканың чонунун болгаш ажил-агыйларының чырык, чылыг талазы-биле өрелериниң хүн бүрүде өзүп турары-биле ЧЭТ, КУБ "Тувакоммунэнерго" болгаш "Тываэнерго" акционерлиг нити-

лелдин оларны чырык, чылыг-биле хандырап байдалын бергедедип турар. "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы КФУБ-тун (күрүнениң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгези) ажылы хөмүр дээш хөй өрениң келбейн турары-биле турар чыгаан. 2002 чылдын октябрь 25-тин байдалы-биле алырга, "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының мурнунга республиканың чонунун, ажил-агыйларының нити өреси 41 миллион рубль бооп турар. Оон иштинде "Тываэнерго" 16.8 млн., "Тувкоммунэнерго" 8 млн. өрелиг Республиканың энергетика комплекзинде өрелерниң төлеттинмейн турарының кол чылдагааны чонунун коммуналдыг хандырылгалар дээш телевидерлерни эгитпейн турары бооп турар.

Республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының чурттакчыларының, ажил-агыйларының ажыглап турары

чылыг, чырык өрттээниң чырык-ның хемчеглерин хандырап, ол талазы-биле тодаргай ажылды бедидер сорулга-биле шалыпчы айны ТР-ниң Чазаның октябрь 30-ден ноябрь 30-ге чедир чорудар дугайында доктаалды октябрь 30-де хүлээп алган. Ол хүнден эгелээш республиканың чонундан болгаш ажил-агыйларындан чырык, чылыг дээш өрелер чылдазының улуг шалыпчы кампаниязы эгелээн. Ак-Довурак хоорайга, республиканың кожууннарына чондан, ажил-агыйлардан чырык, чылыг өрттээ чыыр 18 ажилчын бөлүктөрү Чазак кежигүннери кириштирип, организастап тургускан. Бөлүк бүрүзүнүн удуртукчун, кежигүннерин харылзаа дамчыштыр кожууннарже адап дамчыткан.

Кызыл хоорайны 31 участкарга чаргаш, тус-тус участкарга ажылдаар бөлүктөрү база тургускан. Чижээлээрге, Енисейск №1 участка ажылдаар бөлүктүн даргазы Н.Б.Алдачи, оон оралакчызы А.И.Верзаков, кежигүннери И.В.Михайлова, Е.А.Шульмина, Ю.Н.Ватулина, Е.В.Шатулина дээш, өске-даа участкаларда бөлүктөрү база-ла шак ынчаар тургускан.

"Тываэнерго", "Тувкоммунэнерго" бүдүрүлгелериниң удуртукчуларына чер-чер аайы-биле чурттакчыларның, ажил-агыйларның чырык, чылыг өрттээнге хамаарыштыр төлээр өрелериниң дугайында дыңнадышкыннарлыг даңзы-документилерни, өре төлээлериниң дугайында санаашкынныг бижиктерни, кожууннарга, хоорайларга ажылдаар бөлүктөргө белеткеп

ганын, оон ажылдап эгелей бергенин дыңнаткан. Өрелиг чурттакчыларның ат, фамилияларын, ажил-агыйларны кири бижээни даңзы бөлүк бүрүзүндө бар. Элдептиг чүве: кожууннун иштики хөректөр килдизи биле үндүрүг инспекциязы эң хөй өрелиг болган. Оон ыңай Шагаан-Арыгның садыг четкизи 1,266 мун рубль өрелиг.

Олардан өре чылдазы элээн шуудап турарын Шагаан-Арыгдан дыңнаткан.

Барыын-Хемчик кожуунда бо хүннерде пенсия үлөп турар. Ынчангаш чылыг, чырык өрттээ чыштыр бөлүктөр ол хүн дүшкө чедир 15 мун рубльди чыгтанын оон дыңнаткан. Бай-Тайга кожууннун чылыг, чырык өрттээнге нити өреси 570 мун рубль бооп турар. Ону чырык-биле кожуунда тускай штаб тургустунган болгаш дежурныйлаашкынны организастаан. Суурларже тускай бөлүктөр ажылдап үнүпкен. Өске кожууннар ол хүн харылзааже үнмээн.

Борис ОНДАР.

Өреңер бар бе,
Хынаттынып көрүңер

бээрин, төлевирлерниң канчаар кээп турарын хайгаараарын, келген акша-хөреңгилерни чырык, чылыг төлевирлеринче шилчидерин даандырган. Доктаалды харылзаа дамчыштыр кожууннарже дамчытканының соонда ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.А.Мельников харылзаажырынче Ак-Довурак хоорайны удуртукчуларын кыйгырган. Та кандыг чылдагаандан чүве, Ак-Довурак харылзааже үнмээн. Оон соонда Улуг-Хем кожууннун төвү Шагаан-Арыг хоорай харылзааже үнүп келген. Оон төлээзи Улуг-Хем кожуунда чырык, чылыг өрттээ чыыр 6 бөлүк тургустун-

"Убса-Нур ыйгылаажы"

ОНЗАГАЙ БОЙДУС ДЕВИСКЭЭРЛИГ

Күрүнениң бойдус заповедниктери дээрге тускай ажылдаар программалыг, бойдушту камгалаар, оон бүгү-ле байлактарын эртем талазы-биле шинчилээр албан чери болур. Тыва Республикада ийи заповедник бар. Олар дээрге "Азас" болгаш "Убса-Нур ыйгылаажы"-дыр. Ам оларның бирээзи "Убса-Нур ыйгылаажы"-биле номчукчуларны таныштырар-дыр бис.

"Убса-Нур ыйгылаажы" Тыва Республикада 30 хуу, а Моолдун девискээринде 70 хуу черни ээлеп чыдар. Ол боду бүткен онзагай бойдуштуг, элезинниг болгаш дой холумактыг хөргүнүг ховуларлыг, кургаг болгаш олар-белчирилг ховуларлыг, калбак болгаш ине бүрүлери арга-арыгларлыг, кургаг база тулааланчак тундралыг, мөңгө мөңгилерлиг делгем черни ээлээн. Тодаргайлаарга, Убса-Нур ыйгылаажы онзагай экосистемадан чыгдынган бойдуштуг, бодунун хоойлулары-биле өскерлип, сайзырап чыдар "бичии биосфера" болур.

Оон ыңай "Убса-Нур ыйгылаажы" этнография талазы-биле онзагай шынарлыг бооп турар. Бурунгу даш базырыктар, чевег-хөөрлер, сын-мыйгак дүрзүлүг даштар, даш вектин тураскаалдары, даш көжээлдер — бо бүгү археологтуг тураскаалдар ук черге чурттап чоран чонун бурунгу культуразын, төөгүзүн херечилеп турар. Ук онзагай бойдуштуг Убса-Нур ыйгылаажының этнографтыг онзагай шынарын шинчилээр сорулга-биле Россия, Моол — ийи чуртун эртемденнери "Эксперимент Убса-Нур" деп кады ажылдажылга программазын тургус-

каш, ону амыдыралга боттандырып эгелээн. Ук кады ажылдажылганы удуртуп турган эртемденнер Убса-Нур ыйгылаажын Бүгү-делегейниң онзагай тураскаалдарының даңзызынче кири бижирин дилээн бижикти ЮНЕСКО-же кириген. 1990 чылда ЮНЕСКО-дан тускай эксперт комиссиязы Тывага кээп, ук тураскаалдыг, онзагай бойдуштуг девискээри бедии-биле үнелеп, "Эксперимент Убса-Нур" программаны Бүгү-делегейниң чоннарының биосферлиг шинчилел төвүнүн программасынче кириген. А Убса-Нур ыйгылаажын өөренип шинчилээр, камгалалдыг чер кылдыр чарлаан. Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының Бойдус курлавыр яамызының 1993 чылдын январь 24-те үндүргени № 52 доктаалы-биле Күрүнениң бойдус заповедниги "Убса-Нур ыйгылаажы" тургустунган. Заповедникти 5 онза камгалалдыг девискээрлиг кылдыр бадыйлаан. Ук девискээрлер дээрге Улар тайга зоназы Эрзин кожуунда, Цугээр-Элс элезинниг хову зоназы (Эрзин кожуунда), Ямаалыг археологтуг тураскаалдар (Эрзин кожуунда), Арысканныг ховуда тундра зоназы (Тес-Хем кожуунда), Мөңгүн-Тайганың мөңгилери (Мөңгүн-

Тайга кожуунда) ол ынчаар бооп турар.

Күрүнениң бойдус биосферлиг заповедниги "Убса-Нур ыйгылаажы" тургустуна бээрге, оон директорун томуйлаар дугайында айтырыг тургустуна берген. Ынчан-на Эрзин кожууннун бойдус камгалаар комитетиниң удуртукчусу турган Андриян Дугарович Додукка ук албан-дужаалды саналдаан. Ол ам-даа ук заповедникти удуртун уламчылап, оон бут кырынга быжыг туруп сайзыраарына бодунун улуг үлүг-хуузун кирип чоруур.

1996 чылда ук заповедникке биосфералиг статусу ЮНЕСКО тывыскан. 2000 чылдын апрель 21-де РФ-тин Бойдус курлавыр яамызының № 372 "Убса-Нур ыйгылаажының" камгалалдыг девискээрин улгаттырар талазы-биле" деп чарлыгы-биле мурнунда турган 5 камгалалдыг девискээрге немей 4 девискээрни кириген. Ол дээрге Убса-Нур хөл болгаш тулааланчак зона (Өвүр кожуунда), Орукку-Шынаа тулааланчак зона (Тес-Хем кожуунда), Кара-Хөлдүн тайга зоназы (Бай-Тайгада), Хан-Дээр тайга зоназы (Сүт-Хөл кожуунда) олар бооп турар. Ынчангаш амгы үеде "Убса-Нур ыйгылаажы" заповедник 9 шыңгы камгалалдыг девискээрлиг, нитиизи-биле 323198,4 гектар черни хаара тудуп турар.

"Убса-Нур ыйгылаажы" заповедниктин удуртун албан чери Кызыл хоорайда турар. Ында үш: бойдус камгалал килдизи, эртем килдизи, экологтуг чырыдыш-

кын килдизи деп адырлар бар. Бойдус камгалал килдизи ук девискээрниң үнүштерин, аңмеңин, шаг-шаанда ук девискээрге чурттап чоран чонун культуразының тураскаалдарын — чевег-хөөрлерни, базырыктарны, көжээлери камгалап карактаар, келир салгалга боду бүткен бойдушту хөвээр арттырар углангышкынның ажылдап турар. Ук килдис чон-биле туруш харылзаалыг ажылдап, төчөглекчилер-биле шыңгы демиселди чорудуп турар.

Эртем талазы-биле килдис заповедникте хамаарыштыр турар девискээрлерде үнүштерни, аңмеңнерни, бурунгу тураскаалдарны шинчилеп, оларга хамаарышкан эртем-практиктиг конференцияларны организастап, дириг амыттанарның ховар азы чидип бар чыдар хевирлерин ТР-ниң болгаш РФ-тин "Кызыл дептерлеринче" кири бижир ажылды чорудуп турар. Ук килдис даштыкы чурттарның болгаш РФ-тин база ТР-ниң эртем ажылдакчылары-биле сырый харылзаалыг кады ажылдажылганы чорудуп турар. Экологтуг чырыдышкын килдизи бойдушту хумагалаарынче угланган кижидилге ажылын чон ортузунга суртаалдап, аныяк-өскен-биле ажылдаар углангышкынның.

Россияга заповедниктер организастаар ажылдың эгелээнинден бээр 83 чыл ою болганын Россияның Бойдус курлавыр яамызы бо чылдын октябрь айда байырлап эрттирген. ТР-де "Убса-Нур ыйгылаажы" заповедниктин ажылдакчылары Кызыл

хоорайның школаларына өөреникчилер-биле ужуражылгаларны организастаан. Ук ужуражылгалар үезинде өөреникчилерге аң-мен, чараш бойдус дугайында киносюжеттерни көргүзүп, бойдууска ынак болур, ону өрт-халаптан, төчөглекчилерден камгалаар чорукка өөредип турганнар. Оон ыңай методист Ч.О.Монгуш, инспектор А.А.Козлов солун лекцияларны база номчаан болгаш заповедник-биле кады ажылдажылгалыг "Бүгү-делегейниң бойдус фондузу" деп организация болгаш "Көк кушкаш" деп уругларның экологтуг клуб бөлүгүнүн дугайы-биле уругларны таныштырган.

Оон ыңай уруглар аразында бойдус болгаш оон камгалалына хамаарыштыр дидактиктиг оюннарны организастааннар. Маргылдаа оюннарының түнелинде 1-ги чергениң дипломун Кызылдың школа-интернадының бөлүү, 1-ги чергениң грамотазын № 2 школаның, 2-ги чергениң грамотазын № 3 школаның командалары тус-тус үлөшкөн. Шак ыңдыг кады ажылдажылга кайыда талаларга ажыктыг болганы чугаажок. Ужуражылгаларга идепкейлиг кирип, өөреникчилерни эки организастааны дээш, Кызыл хоорайның чагырганының өөредилге килдизинге, школалар директорларына "Убса-Нур ыйгылаажы" заповедниктин ажылдакчылары өөрүп четтирип турар.

"Убса-Нур ыйгылаажы" заповедниктин парлалга бөлүү.

Ортумак школаның 70 чылынга

«АЯҢГАТЫМ АГААРЫН СЕН ТЫНЫПСЫҢЗА...»

Аяңгатым аржаан суундан
амзалсыңза,
Ам-даа ижейн, беринер деп
дилей бээр сен.
Аяңгатым агаарын сен
тыныпсыңза,
Ам-даа тынайн, мананар деп
сеглей бээр сен.
Мария КҮЖҮГЕТ.

Шүлүкчүнүн бо одуругларында сөглээни дег, шынап-ла, кайгамчык бойдус чурумалдыг Аяңгаты кайда сен дээш бөлүк журналистер халдып четтис. Ховар чараш оран-на болгай. Мындыг арыг агаарлыг, аржаан суглуг, каттоорук-биле байлак тайгаларлыг булунга чурттап, ажилдап, өөри аас-кежик болбас аргажок. Хиндинде хир чок, аяс ак-көк дээр чайынналып турар хүн суурга чеде бердивис. Хөглүг-омак чаштар — өөренникчилернин уязы — 70 харлап турар школага хамыкты мурнай кирип, ооң ажил амьдыралы-биле таныштывыс.

Аяңгаты ортумак школазында бөгүн 104 өөренникчи өөренип турар. 23 башкы уруглар, оолдарга быжыг билигни бээр дээш ажил ижинче шымныккан. Оларның 17-зи дээди эртемниг, арткаанары тускай ортумак эртемниг. 1-ги категорияның чеди башкызы уругларның сонургалын хаара тудуп, ажыктыг болгаш солун кичээлдерни эрттирип турар. Чоокта чаа бо школанын ийи башкызынга «Россия Федерациязының хүндүлүг ажилдакчызы» деп бедик аты тывыскан. Ол дээрже кожуунда алдарлыг башкыларның бирээзи Владимир Дагааевич Донгак биле школада информатика кичээлиниң башкызы Апрель Бадыевич Шокар — олар-дыр.

Өөредилге эргелекчизи Елена Седеновна Ооржак башкыларның кичээлдеринге доктаамал олуржуп, үениң негелдизин езугаар чаа хевириниң бедик деннедиг кичээлдерин эрттирерин чедип алган деп болур. Ынчангаш башкылар бот-боттары кичээлдеринге олуржуп, ажык кичээлдерни кылып, арга-дуржулганын солчуп чаңчыккан. Бедик шынарлыг, ханы өөредилгиг кичээлдерни орус дыл башкызы Кара Орус-ооловна Шокар, эге класстар башкызы Галина Тыртыковна Начын, төөгү башкызы Владимир Дагааевич Донгак, экология башкызы Чойгана Седеновна Саая — олар берип турар.

2002-2003 өөредилге чылынга эки белеткенгени дээш, септелгени эки чорутканы дээш, Аяңгаты ортумак школазы кожуунунуң школаларының аразында үшкү черни ээлээш, акша шаңналын алган. Кышка белеткенгени база эки. Хөмүр-даш складын кылдырып алган. Одаар ыяш, хөмүрүнүң курлавыры бар. Школа арыг-сигил, чылыг, чырык. Ишти-даштын-даа көөрге ындыг.

Школада өөренникчилерниң болгаш башкыларның дугайында директор Хүрөң Орус-ооловна Донгак чоргаарал-биле мынчаар чугаалады:

— Улусчу чаңчылдарга үндезилээш, билиглери ханыла-дыр өөредир сорулгалыг бис. Коллективти аныксыдар сорулгалыг мен. Үш дугаар чыл директорлап тур мен, ол үениң иштинде кадрлар-биле бүрүн четчелеп алдым. Аныяк башкыларны чалап ап, керээ чарып ажилдадып тур бис. Оларның чурттаар оран-савазы кылдыр ниити чуртталга бажыңын септеп-селип бердивис. Одаар чүүл-биле хандыртыганныр. Күш-культура башкызынга чедимейн турган улус бис, педколледжтин доозукчузу ийи башкыны ажилдадып алдывыс. Класстан дашкаар ажилдар талазы-биле директорнун ораакчызы аныяк башкы Саид Владимирович Донгак — аажок талантылыг башкы-дыр. Мақталдыг ажилдап тур. Эрткен чылын республиканың педагогтук билиглер сайзырадыр институтунга сес башкыны өөредип алдывыс.

Өөренникчилеривисти база мактаксап тур мен. Оларның аразында корум-чурум үрөп турар кичи-даа чок. Кожуунунуң назы четпестер инспекциязының учедунда турар оолдар школаларда хөй болур чүве, бистиң школавыстан ында кым-даа чок. Өөренникчилеривисти күш-ажылга ынак болгаш чайгы үеде тайгадан каттааш, өөредилге херекселдери-биле боттары чылдың-на четчеленип ап чаңчыккан улус. Эрткен чылгы доозукчуларыстын ийи кичи дээди өөредилге черинче дужаап кирип алганнар.

Школавыс үш компьютерлиг. Амдызында 8 класстан өрү ында өөредип тур бис, чоорту бичи класстарны база компьютерге өөредип эгелээр бис. Ниитизи-биле чугаалаарга, байдалывыс ажыр-бас. Сагьжы-выска четпейн турар чаңгыс-ла чүүл — школавыста даштыкы дыл башкызы чок.

Директорнун чугаалааны дег, шынап-ла, бо школада ажилыңга бердинген кижилер ында ажилдап турары илдең. Школаның интернадынга келдивис. Ында база-ла аажок арыг-

силиг, кылайтыр дозулаттыг болду. 25 уруг интернатта турар. Орун-дөжек чедишпези-биле амдызында ында 15 уруг чурттап турар болду. Арткаанары бажыңнарындан кээп чөмөнөп турар. Олар шупту чединмес болгаш берге байдалдыг өг-бүлелерниң ажы-төлү-дүр. Хоочун башкы Розалия Чамыяновна Куулар ону эргелекчилеп турар. Ооң мурнунда дүшкөн турган интернатты ийи чыл бурунгаар катап ажыдып, септеп-селип алганнар. Чунар-бажыңын чоокта чаа ажыг-

лалга кирип, чаа тудугну туткан. Школаның дузалал ажилыңа бир инек болгаш каш шээр мал бар. Оларның санын өстүрер сорулгалыглар.

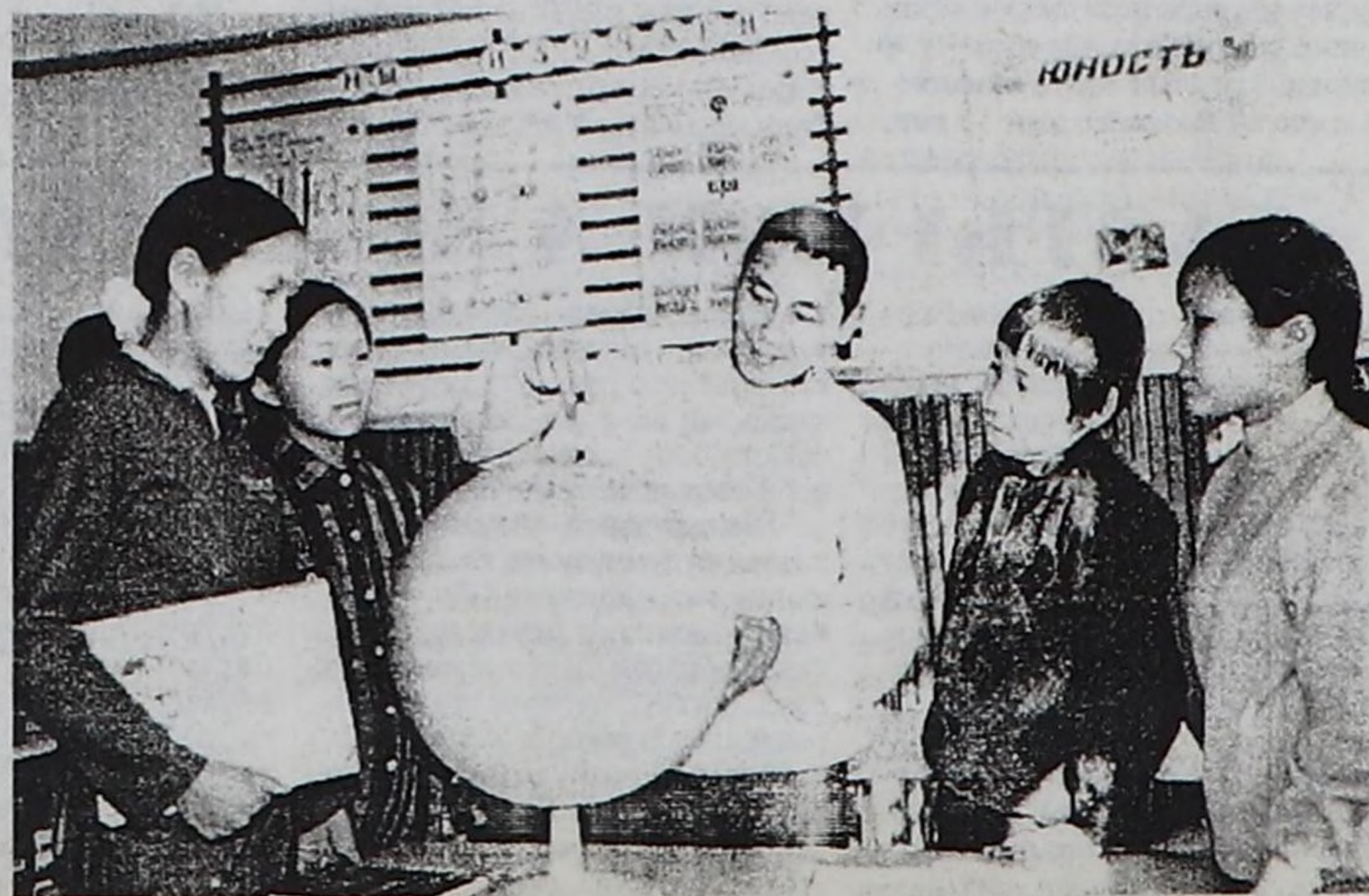
— Эге класстарның өөренип турары чаа школаны туттуруп алдывыс. Интернаттын чунар-бажыңын болгаш склад тударыңга херек акша-төгерикти база Барыин-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Алексей Монгушович Маркс-оол үндүрүп берди. Черле кандыг дуза херек болдур, дузалал, деткир чагырыкчылыг апарганы выска өөрүп турар бис. Моон сонгаар-даа аңаа идегеливис улуг — деп, директор башкы онзалап демдегледди.

Бо хүннерде Аяңгаты ортумак школазының өөренникчизи Анай-Хаак Тайгыранза республика чергелиг конкурста киржип, найысылал Кызылда чедип келген. Владимир Дагааевич Донгактын удуртулганы-биле Анай-Хаак

Эзим-Соруг деп черде төөгү-шинчилел ажилын кылып турар. Аңаа шаанда Саая ындындан шөлүттүргөн (репрессиялаткан) кижилернин сууржугажы турган чүве-дир. Ол солун шинчилел дугайында бистиң солунга чырыдарын В.Д.Донгак аазаан башкы чүве, удавас номчуй бээр боор бис. Бо башкының өөренникчилери чылдың-на мөөрейлерге киришкеш 1,2 дугаар черлерни ап турарын демдеглезе чогуур.

Саид Владимирович Донгактын өөренникчизи Чаяан Хомушкү экология конкурсузунга киришкеш, кожуунга тиилээш, республикага база киржип чораан. А Саид Владимирович боду кожуунга аныяк башкылар аразында конкурста киришкеш, шаңналдыг черни ээлээн болуп турар. А кожуунун башкылар следунга аяңгатыкчылар доктаамал тиилеп келген.

Школаның 70 харлаан юбилейинге аалдап келгеш, Сара Монгушовна Ооржак Россияның уруглар фондузунуң Тывада салбырының өмүнээзинден өнүгү телевизорну, өг-бүлезиниң өмүнээзинден акшаны берген. Аяңгатыга совхоз директорлап тургаш депшээ, ам сайгыт апарган Лариса Сынааевна Монгуш чаңгыс чер-чурттугларынга видеокамераны белекке берген. Кожуун чагыргазы болгаш өөредилге килдизи школаның материал-техниктиг баазанын быжыглаарыңга ажыглазын дээш байырлалда 15-15 муң рубльди

экеп, белек кылдыр сунган. Ооң биле ийи өөредилге кабинетин дерип алып деп турарлар.

Аяңгаты школазының дугайында чүүлүмнү аныяк башкы Саид Владимировичиниң чугаазы-биле доостум.

— Аяңгатыны корум-чурум талазы-биле берге суур деп бодап турар улус бар болза, олар аажок чазып турар-дыр. Дыка хүндүлээчел, сонургак, күш-ажылга бердинген кижилер мында чурттап турар. Оларның аразыңга ажилдап, чурттаары солун-дур.

Светлана БАЛЧЫР.
ЧУРУКТАРДА: Аяңгаты ортумак школазы; ооң директору Хүрөң Орус-ооловна Донгак; башкылар коллективи; башкы С.В. Донгак өөренникчилери-биле.
Василий БАЛЧЫИ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

«Шын» солунун кол редактору, СЭКП Тыва обкомунун секретары, оон бюрозунун кежигүнү, Тыва АССР-нин Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, ТР-нин Архив херектериниң талазы-биле комитетиниң даргазы болуп, бистин республикага болушкуннарны көрүп, оон экономиказының болгаш культуразының хөгжүлдесинге улуг үлүүн кириген Күжүгет Сереевич Шойгунун бижээн номун тыва болгаш орус дылдар кырынга парлаан турганын билдир бис. Ол номну чугула болгаш солун чаа немелделерлиг кылдыр «Новости Тувы» деп Кызыл хоорайда ном үндүрер черге белеткээш, Тольяти хоорайда «Наш современник» («Бистин амгы үе-чергевис») деп ном үндүрер черге 2001 чылда 5 муң тиражтыг кылдыр орус дыл кырынга ийги удаа парлаан.

Тываның дуржулгалыг журналистери: литература талазы-биле редактору Василий Кривдик, үндүрүлгезиниң редактору Ольга Назат-оол, очулгазын күүсеткен Александр Дембирель — олар ук номну белеткээр талазы-биле улуг ажылды кылганын хамыктын мурнунда демдеглээр бодаан мен. Хоочун журналист В. Кривдик номга хөй чуруктарны белеткеп киригени ол номнун шынарын улам бедиткен.

Делегейде бүгү-ниити хүлээп көрдүнгөн историзминин принциви шыңгыы сагыттынып, ыдыкты-биле күүсеттинип турар болгай. Ол чүл дээрге эрткен үени амыдыралын, төөгүнү бичи-даа хажык чокка, ол-ла хевээр көргүзери, чырыдарыдыр. А бир эвес эрткен амыдыралды, төөгүнү бөгүн даап бодаар болгаш шак ынчаар бижир болза, ол дээрге төөгүнү каржызы-биле хажытканы, нүгүлдээни ол болур ийик. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, төөгү кандыг болган болдур, ону ол-ла хевээр чырыдар, көргүзөр ужурлуг. Ынчаарга Тываның төөгүзүн чырыдарда, көргүзүрде, эвээш эвес хажыдышкынның болдунганы чажыт эвес. Чижээ, алдан-маадырларның тура хажыдышкынының удуртукчусу кымыл деп, айтырыг тургустунуп турда, бир улуг дарга ол дугайында төөгүчү кижиден айтырарга, ол мынча деп харыялаан:

—Тывага кыдат эжелекчи шериглерге болгаш тус черниң саттыныкчы дүжүмлеттеринге удур алдан-маадырларның тура хажыдышкынын организастап болгаш удуртуп турган кижини — Дажыма-дыр.

—Ол чогуу чүү кижил?—деп, демги дарга айтырган.

—Дүжүмет чораан кижини дир, дарга — деп, төөгүчү харыялаан.

—Дүжүмет чораан кижини алдан-маадырларның удуртукчусу кылырга, кайын боор. Бөдүүн арат кижини чок чүве бе?—деп, улуг дарга айтырган.

—Самбажык деп яды кижини бар-дыр—деп, төөгүчү чугаалаан.

—Че, алдан-маадырларның тура хажыдышкынының баштыңы Самбажык болзун — деп, улуг дарга айтырышкын берген.

Историзминин делегейде бүгү-ниити хүлээп көрдүнгөн принципин Күжүгет Шойгу шыңгыы сагып, Тывага шаанда болгулаан

болушкуннарны шыны-биле бүзүрелдиг болгаш солун кылдыр бодунун номунга чырытканын онзалап демдеглээр бодаан мен. «Кара бижимелдин демир-үжүү» деп орус дылга ийги удаа үнген номга Иннокентий Георгиевич Сафьяновтун болгаш Тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадырғының найыралын, 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Таңдын Суг-Бажынга, амгы Кочетово суурга болган Бүгү-Тываның баштайгы Тургузукчу Улуг Хуралын белеткээр, чедишкенин эрттирер, төөгүде тываларның эң баштайгы күрүненин — Тыва Арат Республиканы тургузар талазы-биле оларның кылган улуг ажылын, ТАР-ның баштайгы Конституциязының (Үндезин Хоойлузууну) төлөвилелин М.Буян-Бадырғының чогаатканын, аңаа И.Сафьяновтун чугула, тодаргай саналдарны киригенин номда чигези-биле чырыткан.

Ынчаарда Тываның чөөн болгаш мурнуу талакы кожууннарның нояннары, чамдык дүжүмметтери Кыдатче болгаш Моолче көрүп, харын Тываны Моолга каттыштырарын бодап, күзеп турган. Ындыг нарын байдалга хамаарыштыр Буян-Бадырғы 1921 чылдың часкаар чайында И.Сафьяновтан мынча деп айтырган: —Тываның чөөн болгаш мурнуу талакы кожууннарның дүжүмметтери чангыс аай Тыва күрүненин тургузарыга чөпшээрешпес болза, амгы үеде бүгү Тываның чонунун үштүн ийи кезээ чурттап турар барынын талакы кожууннар бодунун күрүненин тургузуп ап болур бе, кандыг деп бодаар Силер?

—Ийе, тургузуп ап болур-ла, харын. Ындыг-даа болза Тыва ышкаш бичини чуртту шак ынчаар чарары, ийи аңгылаары канчап-даа күзенчиг эвес. Мен бодаарымга, чангыс аай Тыва күрүненин тургускаш, бирги ээлчегде, арат чонну, анык-ескенни үжүк-бижикке, эртем-сургуулга өөредери чаа эрге-чагырганың бирги ээлчегде чугула сорулгазы болур ийик—деп, Иннокентий Георгиевич тайылбырлаан.

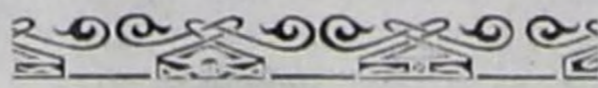
— Карангы-дүмбей арат чонну үжүк-бижикке, эртем-сургуулга өөредери дээрге, ырак келир үениң айтырыдыр. Чүге дээрге Тываның бодунун национал үжүк-бижини бар эвес — деп,

Буян-Бадырғы чөгенген хевирлиг чугаалаарга, И.Г.Сафьянов оон ол бодалы-биле чөпшээрешпейн, Тываның үжүк-бижин тургузары, араттарны, анык-ескенни үжүк-бижикке өөредери дээрге, ырак келир үени эвес, а бөгүнгү чугула сорулга-дыр деп чугаалаан. Шынап-ла, ол чугааның сөөлүндө тос чыл болганда, тодаргайлаарга, 1930 чылда, Тываның баштайгы национал үжүк-бижин Россияның эртемденериниң дузазы-биле тургустунган болгай.

К.С.Шойгунун номунун ийги үндүрүлгезинге немей кириген чугула чүүлдерниң бирээзи болза Тывага 30-40 чылдарда болган каргыштыг, халаптыг, ханныг репрессияларны кым организастап, удуртуп турганынга хамаарыштыр айтырыгга тайыл-

болгаш үлетпүр яамызының сайыды Сат Лопсанниң сонгуурун планнап, оралдажып турган ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүннери: ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Даштыкы херектер яамызының сайыды Сат Чүрмит-Тажыны, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунун Даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оолду, ТАР-ның Курбанкызының даргазы Оюн Танчайны, ТАР-ның баштайгы Күрүне прокурору Кара-Сал Пиринлейни, ТАР-ның камгалаар чериниң Даргазы (амгызы-биле ИХЯ-ның сайыды) Оюн Сенгиижикти, ТАР-ның Биче Хурал Президиумунун секретары турган Куулар Сунгар-оолду, ТАР-ның Садыг болгаш үлетпүр яамызының сайыды Сат Лопсанни — ТАР-ның ол үеде мындыг чеди удуртукчуларын

шин, элээн үе эрткенде, архив документтерин ажып көргөш, демги ол айтырыгны катап тургускан. Тока ынчаарда янзы-бүрү аргаларны ажылап тургаш, херекти элээн каш чылдар дургузунда саададырын, оон сөөлүндө Никашинни өске ажылче — Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң Академиязынче шилчидерин база чедип алган. Ынчангаш Тока бүгү күженишкиннерни кылып тургаш, оон херээн партия обкомунун бюрозунга-даа, пленумунга-даа сайгарбазын чедип алган. Ол бир катап улуг базымны кылып, Москва барып, СЭКП ТК-га чеде берген. Тока Москвадан эеп келгеш, элээн үе эрткенде, бюро кежигүннеринге мындыг дыңнадыгны кылган: «Москваже барып

«Кара бижимелдин демир-үжүү»

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮНҮҢ КЕЗЭЭ

бир болгаш немелде чаа барымдааларны авторнун бижээни болуп турар. Политиктиг репрессияларны кылырынга киришкени дээш ТАР-ның Иштики херектер яамызының сайыдынга 1936 чылдың декабрьдан 1938 чылдың төнчүзүнге чедир ажылдаан Оюн Полатты болгаш ТАР-ның иштики херектер органның хоочун ажылдакчыларының бирээзи Монгуш Артасты СЭКП обкомунун бюрозунга буруудадып, оларга хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни алган болгай. Оларның дугайында айтырылганы чугаалажып турган партия обкомунун бюрозунун чажыт хуралынга олуржуп чораан Күжүгет Шойгу моон мурнунда дыңналбаан, бижиттинмээн барымдааларны номунга кириген. Чижээ, обкомнун бюрозунга О.Полаттын персоналдыг херээн көрүп турда, Оюн Полат шыңгыы удурланып, «1938 чылда ТАР-ның бөлүк удуртукчуларын буруудадыр, шийдер, шаажылаар дугайында айтышкыны Силер берип турдунар чоп!» — деп Токага ажы-биле чугаалап, шыңгыы удурланган. Ол ышкаш кажан М.Артасты персоналдыг херээн СЭКП обкомунун бюрозунун хуралынга чугаалажып турда, Монгуш Артаста база удурланып, харын Тывага политиктиг репрессияларны организастап, удуртуп турган Салчак Токанын персоналдыг херээн партия обкомунун пленумунга сайгарып көөрүн негеп турган.

Тываның араттын революстуг намының (ТАРН) ТК-зының Чидгине секретары С.К.Токаны түр када хостааш, ону ТАР-ның Культура яамызының сайыдынга катап томуйлаарын, ТАРН ТК-ның Чидгине секретарынга Оюн Танчайны азы ТАР-ның Садыг

«арат, чоннун өжээнниг дайзыннаны, Японияның шивишкиннери, троцкистчи, бухаринчи идегеттер» деп кара нүгүл-биле буруудагаш, 1938 чылдың октябрь 16-ның дүнезинде Шоол ховузунга кыра боолап каан болгай. Дерзиди, ханныг ол үлүгдигни эгелээн, организастаан, удуртуп турган кол буруулуг кижини С.К. Тока дээрзин номда элдээрти аарак, ажы-биле бижээн. Ук номнун 195-196 арыннарын ам номчуптаалы:

«Артастын генерал-майор дужаалын ССРЭ-ниң Иштики херектер яамызы күштүг кылдыр хевээр арттырарга, аңаа генерал пенсияны тыпсырын шийтпирлээн ССРЭ-ниң Иштики херектер яамызының дужаалы-биле Тока чөпшээрешпээн, ТК-га, ИХЯ-га бижимел болгаш аас-биле айтырыгны хөй удаа тургузуп тургаш, генерал шериг адын база пенсиязын күш чок болдурарын чедип алган. Херек оон-биле доозулбаан. Репрессияларны кылып талазы-биле буруулуг чамдык кижилерге бурууну чедир хүлээтпээн деп, айыыл чок чорук органның санап көргөш, кол буруулуг кижини болур С.К. Токанын херээн сайгарып көөрүн негеп турган. Ол айтырыгны партия обкомунун бюрозунга сайгарып көөрүн Тывага Күрүнениң айыыл чок чериниң комитетиниң даргазы турган Волосников саналдаан. Тока ол айтырыгны чажырып, саададып келген. Үе шак ынчаар хилис эрте берген. Волосниковту өске обласче ажылдадып чорударын Тока удаваанда чедип алган».

Номда оон ыңай бижээни болза:

«Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң чаа даргазы Ника-

чораан херээм бүткен. Маргылдаалыг айтырыг шийтпирлеттинген. Меңээ хамаарышкан херекти соксаткан».

Чогуу чүү болганы дээрге, СЭКП ТК-ның Политбюрозунун кежигүнү болгаш ийги секретары турган М.А.Сусловка ынчаарда Тока киргеш, мынча деп чугаалаан: «ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитеди мени амыратпайн тур, мени камгалаарын Силерден дилээр сорулга-биле келдим. 1937 чылда Тывага болган политиктиг репрессияларны кылган деп мени буруудадып турар-дыр. Пат-ла айын тыппас-тыр мен, Тыва ынчаарда тускай күрүне турган. Ол Совет Эвилелиниң составынга 1944 чылда кирген. Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди меңээ хамаарыштыр шын эвес чүвени кылып турар-дыр. Ол дээрге өске күрүнениң иштики херектеринге холгаарлаашкын-дыр. Шак ол холгаарлаашкынны соксадыр дугайында Күрүнениң айыыл чок чорук комитетинге айтышкыны бээрин диледим».

М.А.Суслов ынчаарда Токаны деткээни, оон дугайында айтырыгны хаап соксатканы СЭКП Тыва обкомунун бюрозунун кежигүннеринге билден бергенин Күжүгет Шойгу номунга айткан. Моон мурнунда билдинмес, харын чажыт мындыг барымдааларны номунга К.С. Шойгунун немей киригени чугула болгаш солун болуп турар. Бир эвес аргалыг болза, хөй немелделерни болгаш ийги удаа орус дыл кырынга парлаан ол номну тыва дылче очулдурга, парлаары күзенчиг-дир.

Алексей ДУГЕРЖАА, Тывада «Мемориал» ниитиледин баштаар чериниң кежигүнү.

Бажынымда газым төне бээрге, Чадаана хоорайда чонну газ-биле хандырап бүдүрүлгеге чеде бердим.

Ында Маадыр-оол Дамдын дежурныйлап олур. Газтыг балонну садып алдым. Ону ук бүдүрүлгениң тускай специализи бажынымга аппаратып салып бээр болду. Ыя аразында Маадыр-оол Дамдын-биле оларның ажыл-үлөзиниң дугайын чугаалажып, таньжа кааптым.

Газтыг балоннарны чоннун чагыын езуугаар машина-биле бажынарарыга чедирип берип турар болду. Чадаананың чонну газ-биле хандырап бүдүрүлгези үш-Сут-Хөл, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожууннарның чонун газ-биле

ГАЗТЫ ЧӨП АЖЫГЛААР

хандырып турар. Сут-Хөл кожууннун чонун газ-биле хандырап талазы-биле ажылды дооскаш, ам Өвүр кожуунче чоруур, ында газ хереглеп турар чонга балоннар чедирер деп турар болду. Черле ынчаш газтыг балоннарны Кызылдан үзүктелдирбейн эккеп, чонну өй-шаанда газ-биле хандырып турарлар. Оон ыңай газ ажылап турар бажынарны чылда бир катап ыяап эргирилер. Ол чорааш хыналдаларны кылып, газ аппараттарының балоннарын үзеп беришаан, газ-биле оварымчалыг болурун сагындырып, ону кан-

чаар ажыглаарын чонга өөредип турарлар. Ындыг ажылдарны кылып чорудуп турарының кадындан-на, озал-ондактар бола болу бээр дээрзинге Маадыр-оол Дамдын хомудап олурду.

Чижээлээрге, бо чазын Водхозная кудумчусунун бир бажыныңга газ чазылган. Ол чорук бажың эезиниң оварымча чогуңдан болган. Шай хайындырап дээш, суглуп сакпыңга газ кырынга салып кааш, ону кывыскаш, дүште-даа чок дашкаар үне берген кижини-дир. Даштыгаа дыка үр болгаш кириш кээрге, газ өжүп калган болган. Шай

хайынмай чыдырда-ла, газ өшкөн-дир деп бодап, ону кыпсыры-биле ол шага каапкан. Бажының верандазын болгаш иштин дола берген турган газ ерттенип, часты берген. Бажың ээзи кортканындан үне халып четтиккен. Ук озал-ондакты чонну газ-биле хандырап бүдүрүлгениң ажылдакчылары барып хынап көөрге, газ верандага турган болган. Ынчалза-даа бажың ээзи шай тип каарга, газ өже бергеш, чоорту үнүп, веранданы болгаш бажың иштин дола берген болган. Частышкын үезинде бажының сонгалары

адырлып чаштай бергилээн. Чаан бооп, бажың ишти өрттөнмээн.

Чадаана хоорайның чону амдаа утпаан боор, нефтебааза чоогунга бир бажыңга газ чазылганда, бажың долузу-биле өрттенген болгай.

Ындыг таварылгаларны болдурбас дээш, Чадаананың чонун газ-биле хандырап бүдүрүлгелерниң ажылдакчылары чон ортузунга улуг ажылды чорудуп турар. Газты чүглө улуг кижилер ажыглаар, бичии урулгар аңаа шуут дегбээни-ле дээр дээрзин газ ажылдакчызы катап-катап чугаалап олурду.

Арагачы ДОНГАК.

Тайзы-басса

(Тоожу)

(Эгези № № 127, 128, 129-130 "Шында").

— Байырлыг, Кызыл! — деп ниити үн-биле байырлашкыш, элээн чораан соонда автобустун мааннаары оожумнап, чүткүп чораан ышкаш сагындырар-даа болган.

— Саян сынында келдивис бе? — деп, уругларның бирээзи дыңзыды айтырган.

— Ол чүү деп улаарап чоруурун ол, Тураннын безин эртпээн бис — деп, оолдарның бирээзи кочулаан. Элээн чоруп келген соонда, чолаачы дыңнаткан:

— Ам-на Туранның чаны-биле эртип бар чор бис.

Уруглар сонгаларда үнмерлежи берген. Удатпаанда база-ла ырлажы бергеннер.

VII

Автобус караннадып-ла орган. Уругларның ыйт-шимээни оожургап, ыржым апар чорда, чолаачы уламчылаан:

— Силерге солун бооп чадавас. Сыын азырап турар чер бодур.

— Солун болбайн канчаар, маңаа бичии доктаап көрүнер — деп, Айланмаа башкы дилээн. Автобус доктаары билек, өөреникчилер мурнун былаажып, үне халааннар.

— Эжен-не бо, чер-чер-биле долгандыр кажаалап каан. Дуу сыйынның улуг, магалыын, бо мыйгактын чаражын! — деп, уруглар магадап шаг болганнар.

— Инек ышкаш саар чүве болза, сүдү чеже кочал боор ирги? — деп, дөрткү классчы Парыңмаа айтырган.

— Бир шагда барып, мыйгакты саап ижер үе келир-даа боор. Саап ижип чүге болбас деп? Бистиң тожуларымыс иви мындызын саап ижер, сметана кылыр ийик. Магалыг-ла үстүг, хоюг сметана болур чүве. Оон ангыда сыйн мыйгызын ылангыя кыдаттар эм кылыр болгай, оон өртээ талгыр чүве дээн. Төрээн Тывавыста сыйн аң хөй болганда, оларны азырап, өстүрер үе келир — деп бодаар мен. Ажыктыг аңдыр, уруглар — деп, чолаачы шыдаар шаа-биле тайылбырлаан-даа.

— Көрдүнер бе, ол хире үнелиг аң көргөн улус өөрүнерге барып чугаалаар силер — деп, Айланмаа улаштырган.

Оон улаштыр чорупканнар. Хаяларлыг даглар аразы-биле эрткеш, кезек ховуже үнүп келгеннер. Автобус ам база турупкан.

— Борбак-Хаак деп чер бодур, уруглар. Шаанда маңаа ССР-биле Тываның кызыгаарының эртирилге чери турган чүве. Орук багада манаа хонар-даа бис. Хонар бажын база турду. Тываның эрес-маадырлыг эки турачы оолдар, кыстары немечтерни чылча шавары-биле фронтуже баарда, мону таварып эрткен. ТАР-ның нам, казааның удуртукчуларынга даңгыраан бергеш, "Тулчуушкунче!" деп ырыны ырлавышаан, буурул Саян углуг чоруптарга, аңаа турганнарның карактарының чажы бүлденейнип бадып турганын көргөн — деп, чолаачы тайылбырлаарга, уругларның чамдыктары улуг тынып, хөй чүүлдерни бодап турганын башкызы көргөш, база-ла караан чоткан. Экскурсия уругларга хөй чүвени билип алыр арга бээрин Айланмаа бодааш, келир чылын база экскурсия баар путевка чедип алырын ол

аразында бодап орган.

Саян сыннары, Абакан соонга арткан. Москва, Москва! — дишкен соонда, уруглар шупту сонга караанда барган. Чырык деп чүвези аажок. Хүндүс-биле демей.

— Эки келдинер бе? — деп, найысылалдың бир школазының бүдүн класының өөреникчилери Тываның уругларын уткуп келгеннер.

— Улуг хоорайның бараанын безин көрбээн улус бис, бисти өөрүшкү-маннайлыг уткуп келгениңердээш, четтирдивис! — деп, Айланмаа башкы чугаалаан соонда, уткуп келген өөреникчилерниң школазынга чылыг, чымчак, чыргалдыг хонганнар.

Эртенинде төөгү музейин, Улус ажыл-агый чедишкениңеринин делгелгезин сонуургап көргөннер. Чүнү чок дээр! Семис кудуруу черде сөөртүнүп чоруур кошкар, хөй сүт бээр, эмии тыва барба дег инек. Уруглар найысылалдың парктарына, спорт шөлдөринге, культура бажынарна чоргулаан. Оон көргөн, билип алган чүүлдер кижии бүрүзүн дүвүреди бээр турган. Дүштөки чөмни ажылчыннар столовазынга чөмнөнгөннер. Хүндөдир черлер кезип, магалыг чүүлдер көргөн уруглар кезээликтей шагырап, дыштанырынче белеткени бергенде, Москва чурттуг башкы мынча дээн:

— Эртенден эгелеп экскурсияже башкынар-биле баар силер. Автобустун чолаачызын Михаил Петрович дээр. Автобустун номерин доктаадып алыңар, байырлыг! — дээш үнүпкен.

— Даарта каяа барып, чүнү көөрүвүстү билер силер бе? — деп, чолаачыдан Айланмаа айтырган.

— Билир мен, хүн бүрүде баар черлеривисти путевкада айтып каан.

VIII

Он хонук дүргөн ужуп эрткен. Эрткен хүннер. Оларны сактырга, каан хүндүс болган диңми-рээшкн дег ужуп эрткен.

— Ам база он хонуктан немел берген болза — деп, оолдарның бирээзи чугааланган.

— Харын дедаан, чадаарда беш хонук немээн болза — деп, өскези деткээн.

— Магалыг-ла болду. Шупту ажылды боттары организастап берди. Автобуска халас чоруур, ажы-чеми база халас. Удуурчыдар чери белең. Четтирдивис деп чугаалаар ужурулуг бис. Улус Өөредилге яамызынга өөрүп четтиришкенин илереткен чагаадан эмигележип бижилиңер — деп, Айланмаа башкы саналдаан. Чагаага шупту ат салгаш чоргузупкан.

Класстың уругларының чугаалажыр-ла чүвези чайлаг, хой кадарары, арыг сугларга эштири апарган. Чечекмаа авазынга бичии-даа чоокшулаваан. Аян-чорук төнгүжеге чүгле өөрү-биле хөөрежип, ойнап-хөгөп, эки чүүлдерни өөренип ап чораан. Чечекмаа Кызылга чедип келгеш, авазынга аажок чоок апарган. Чечекмаанын өөрү-биле кады чорааны оон амыдыралынга чаа идигни берген. Уруглар оон дылын, имнээрин билип алтар апарган. Чаа эштери, өнүктери хөй апарган.

Чечекмаа аажок өөрүп, авазынга бир-ле чүве чугаалаан. Аян-чорук чораанынга өөрүп турары ол-дур деп, Айланмаа ынчаар билген. Элээн үе эрт-

кенде, Чечекмаа авазы-биле кады чанып келгеннер. Чечекмаа бажыңыга кире дүшкөш, болчашкан чүве дег, таныжы оол-биле дораан-на чиде маңажы берген. Эки эш тып алган уруунга чоргаарланып, Айланмаа уруунуң соонче көрүп алган үр-ле турган. Ындыг-ла болзунам — деп йөрээп-даа турган. Оглуң кырган-авазының бажыңындан тып алган. А оглу авазының келгенинге өөрүвээн-даа. Өске кижии келгени-биле демей көргөн. Авазынга бажын хөөн чок чытаткан. Тевекпен район төвүнче чоруй барган, чок болган.

— Хой кадарып турдум — деп, оглу ам-на чугааланыпкан.

— Бис база эки чордувус, оглум — деп, авазы чугааланып, сумказын үженип турар үезинде, оглу база-ла ыңай болган.

— Чечекмаа кандыг-бир чүве билип алчык ирги бе? — деп, кырган-авазы сагыш човап айтырган.

— Магаданчыг солун чүүлдерни холу-биле тудуп, караа-биле көргөн — деп, Айланмаа харыылаан.

Тевекпен контора тудуун алтыдар ажылдарда киржи бергенин кунчуу кадай дыңнаткан. Тевекпен анаа тудугжу эвес, харын кол тудугжу апарганындан ыңай-бээр чардыгар чайы-даа чок ажылдап турган. Ынчалза-даа оон бодалын бир-ле чүве чара кире бээр турган. Чечекмааның дүргөн өзүп орары ону дүвүреди бээр турган. "Чечекмааны өлүрер" деп, бодал сагыжынга кирип кээр. Шуут дыш бербестээн.

— Чечекмаа хой кадарар апарган. Оон эки чүве кайда боор. Кедеп чорааш боолап кагза, кым-даа билбес, кым-даа көрбес — деп, Тевекпен бүдүү-чугааланыр апарган. Херек кырында байдалды ап көөрге, Чечекмааны өлүрер дээн бодалды күүседириндинг-ла белең эвес. Чечекмаадан чыда калбас Аяс бар апарган. Ол оол Тевекпенни танып кагза, хамык чүве илерээни ол. Ынчангаш чаштынар апарган. Үш хүн кедеп келген. Чечекмаа Аястан адырылбас болган. Дөрт дугаар хүнде хөй дөң ындынче ажыталы бээр билек, оол хой бажын дозуп маңнапкан. Ам-на таарымчалыг үе келгени ол. Боозун шыгаап чыткан кижини уруг эскербээн. Мажыны базарының кайызы чорда, уруг ээге берген. Ол душта боо эткен. Тевекпен дезипкен. Октуң дегбейн барганын Тевекпен билген. Чечекмаа хараган артындан туруп келгеш, ылгап, имнел турган. Аяс боо эткен черже халыза-даа, боолаан кижини тыппайн барган. Ол кижии Чечекмааны ылап-ла боолаан дээрзинге Аяс бүзүрээң. Чечекмаа хараган артынга чаштынгаш, дириг артканын даап бодаан. Элдептиг ол таварылга улусту пат кайтаткан. Чечекмааны Тевекпенниң өлүрер деп турганын кым билген боор. Ындыг бодал кымның бажынга кирер боор. Кым ол дээрзин чаңгыс Чечекмаа караан. Ол черден дүргөн ыравас болза, хоржок деп чүвени Чечекмаа билген. Аяс-биле кады хой кадарарын соксаткан. Бо айтырыг Аястын сагыш-сеткилин дүвүреткен. Боолаан кижии тыылбайн барган. Школачылар чыылбаанда, Чечекмааны эрте үдээни база элдеп, Чечекмаа бир-ле кижиден дезип турарын улус база

эскерген, а кымдан дезип турары билдинмес.

IX

Кыш орту кирип чорда, Айланмаа Кызылда херектиг апарган. Айланмаа херээн бүдүрүп алгаш, Чечекмааны көрүп, ужуражыр дээш школага чеде берген.

— Чечекмааның авазы силер бе? — деп, бир кижии оон айтырган.

— Ийе — дээш бир-ле чүве чугаалаксап турарын билгеш, сонга дужунче чайладыр тура каапкан.

— Силер-биле чугаалажып болур ирги бе, чайынар кандыгыл?

— Хондур-даа чугаалажып болур силер, хоомай эвес...

— Чайлыг болганыңарда, мээң бажыңымга бараалам, маңаа шала эпчок-тур — деп, мындыг болган. Бажың ол школадан ырак эвес болган. Аалчызын олурткаш, боду шай хайындыра каапкаш, аяктарга шайны куткан. Ам-на чугаа эгелээң:

— Чечекмааның башкызы-дыр мен, адымны Сүгдер дээр. Силерниң адыңарны Айланмаа дээр ала? — деп, башкы айтырган.

— Ийе — деп шала эпчок-

В. Балчий-оолдун чураан чуруу.

сунган чүве дег харыылаан.

— Силерниң мурнунарга буруулуг болдум, дыка эпчоксунмайн көрүнер. Шагда-ла таныжып алыр ужурулуг турган бис. Орайтаан-даа болза канчаар, айтырар апаар. Чечекмааның үнү канчап чиде бергенин сонуургаарым ол ийин.

— Аңаа харыылаарындан бээр үр үе эрткен. Ол айтырыгга харыылаары меңээ аарышкылыг. Ынчанмыже харыы бээрин орад-жайын, херектин ужуру мындыг чүве: ам ийи дугаар ашаам-биле чурттап чоруур мен. Баштайгы ашаамны ыш базып каан. Адын Севек дээр чүве. Одаар ыш белеткеп турда, чедип кээримге, ашаам киргирткейнип чыткан. Дораан-на өгте эккөлгөш, дүргөн

дуза эмчизи чалап чоруткан мен. Чечекмааны орунга чыттыргаш, шуглап каан мен. Ийи харлында-ла арыг чугаалаар турган чүве. Аажок ааспырак чүве. Үш харлаан соонда, шупту чүвени билер турган. Эмчи чалап эккээримге, ашаам өлгөн болган. Уруум Чечекмааның үнү читкен, ол хевээр-ле чугаалап шыдавас апарган.

— Бир чүведен аажок корткан-дыр аа?

— Харын, чүү дээр мен — дээш, Айланмаа ыглай берген. — Мынчага чедир ол дээш бодумну буруудадып чоруур мен. Уруумну ушкарып алгаш чораан болзумза, ыңдыг чүве кайын турар.

Сүгдер Айланмааны аргалап мынча дээн:

— Ындыг таварылгалар тургулаар боор чүве. Силерниң-биле эгезинде-ле чугаалажыр турган-дыр бис, бодап оарарымга уруунарның үнү эдип каар арга бисте бар ышкаш. Уруунарны маңаа эккеп турунарда, чугаалашпайн барганымыс бистин буруувус болган-дыр.

— Силерде буруу чүү боор, мээң буруулуг болганым ол-дур.

— Шала безеректелип олур мен, база бир айтырым бар ийин.

— Айтырыңар харын.

— Ашаанар өлгөн соонда кижээ барган-дыр силер аа, ыңдыг бе?

— Ийе ыңдыг чүве. Ашаам-биле кады өөренип чораан эжинге барган мен.

— Өөнөрниң чаа ээзин уруунар канчаар хүлээп алганыл?

— Хүлээп албаан деп болур. Тевекпенни көрүп каанда, имнел туруп бээр, түвексингеш, кожазында бажыңче маңап чоруй баар. Бодум амгы ашаам-биле кончуг ховар ужуражыр апарган бис.

— Уруунар силерниң ашаанардан корткан хевирлиг.

— Дүрзүзү кижии коргудуптар хире эвес чүве.

— Мен Тевекпенни бодум көрдүм, хевир багай эвес кижии болду. Ынчалза-даа Чечекмаа оон коргар чорду. Оон чаштынгаш, бистин бажыңымыска ийи хонду. Тевекпен манап чадаш-каш, көзүлбейн барды ийин.

— Элдептиин ала, аалга баргаш айтырып көөр болган-дыр мен.

— Ынчап-ла көр. Урууну оожуктурар болзуңза эки боор.

Айланмаа бо чугааның соонда пат-ла элдесинген чанып келген. Уруу-биле ужуражырга, имнел тургаш чугаалажыр болган. Ол кижии мени боолап каар дээш дилеп турду деп дамчыткан. Айланмаа келген олчаан Тевекпенниң кырынга-ла барган:

— Багай уруумну чүге коргудуп турган мен?

— Сээң уруун Кызылда ыш-кажыгай. Ынаар канчап чедер кижир мен. Мында чай чок ажылдап чыдар кижии канчап ынаар чедер мен. Мээң-биле демей кижии көргөн-дир. Бүзүревес болзуңза, бригадирге барып айтырып көр.

Айланмаа бригадирден айтырган-даа, оозу арай шугулдап херектенген. Чай чок ажылдап турар кижиде Кызыл кодазы чоктаар харык кайда чүвөл?

Бригадир Тевекпенни ынчаар камгалап каан.

Тудуг организациясында

ШЫНАРЛЫГ БОЛЗУН ДЭЭШ

Кызылда Шолбанай аттыг тудуг организациясы бар. Оон удуртукчузу — Аким Кара-Сал.

Оон тудугжулар-биле ажилдаар арга-шинээ, оларга хамаарылгазы онзагай. Ол доктаамал ажилдаар чери чок улусту чып алгаш, ажилдадып турар. Эгезинде оларның аразынга арагалаар кижилер безин бар турган. Аныяк удуртукчу оларның-биле тускай ажилды чоруткан. Чамдыктарын эде сургап кижизиткен, арай эттинмес кижилерни наркология эмнелгезинге чедирип, эмчилер-биле сүмелешкеш, таарыштыр эмнеп-даа турган. Кижилерге бүзүрел, эки хамаарылга халас барбаан. Өске улустун эттинмес деп санап турган кижилери Акимнің холунга келгеш, кызымак, эки ажилчыннар апаргылаан. Дарга кижилер ажилчыннары дээш кызарга, ажилчыннары база кыза бээр болгай. Удур-дедир хүндүл деп чүве ол.

Амгы хүннерде Аким Кара-Салдың организациясында 100 ажил ажилчын бактаап, яныбүрү черлерде тудуг ажилын чорудуп турар. Оларның чамдыгы Сукпак суурда үрелген бажыннары школа кылдыр эде кылып турар. Ол бажынарда үрелик черлер эндерик болган. Столовая, мастерскаялар турар бажыннары кырын эде шывар, крышалаар ажилдарны чоокку хүннерде доозар деп турар. Сагыш човангыр удуртукчу ол кедээ ажилчынның үндезиннерин өөренир школаны бичии-даа багай чүве чок кылдыр кылып деп турар.

Аким Кара-Салдың удуртканы тудуг организациясында чудуктар дилдирер пилораманы-

даа барып көрдүм. Дыка шевергин манзаларны дилдирип турар болду. Дилдирери-биле экжелген чудуктар эндерик. Ында чамдык эрлер "КамАЗ" маркалыг машинадан чудуктар дүжүрүп, өскелери чудуктар дилдирип турлар.

ЧУРУКТАРДА: (бирги чурукта) бөлүк мурнакчы тудугжулар; (ийиги чурукта) хоочун тудугжу Товуу Хертектин ыяштың дортун хемчээп турары. *Сөзү болгаш чуруктары Охемчик ОНДАРНЫҢ.*

АВТОБУС ЧОРУУР БОЛЗА...

Бо чурукта Чеди-Хөл кожуунун адреси турар черни олап эрткен автобустар чолаачылары "Куруг турбас" деп адаарлар. Кожуун бүрүзүнде ындыг аттыг автобустар доктаар черлер бар. А Чеди-Хөл кожуунун үндезин чурттакчылары аңаа турбазын чоктаа чаа билдим.

Чеди-хөлчүлөр эртенги шакта маңаа дүшпес-даа, чүге дээрге ол угже баар машиналар Кызылдан чүгле дүш соонда үнүп эгелээр, а Чеди-Хөлден, Хову-Аксыдан, эртенги шактарда Кызылче чоруур машиналар тып ап болур, дүш соонда пассажирлер чып албаан машиналар чаңгылай бээр азы куруг чоруптар. Ындыг чүве каяа турар, кандыг-даа херектиг кижилер келгей-ле деп бодаар силер. Шынап-ла, ындыг дийин. Чугула херектиг болзуңа, машина чугаалашкаш, шупту олуттарның өртөөн төлөөш, чоруп болур арганы база сүмелээр. Ол дээрге "балдырлыг" кижиниң шыдаар чүвези-дир. А "балдырлыг" улус мында, суурда, эвээш.

Хову-Аксы суурнун, Сайлыг сумузуң чурттакчылары барык

шуптузу "Тывакобалыт" комбинатка ажилдап турган. Ам комбинат хагдыган, суурнун чурттакчыларының 90 хуузу ажил чок. Чер ажилы кылып дээрге, комбинаттын богун төп турган черлерниң хоралындан боор, үнүш эки үнмес деп чугаалаар болду. Бо чылын олар картофель, ногаа аймаан даг эдээ черге тараан. Ол черлерниң суггады чок. Ынчангаш дүжүт арай хирелиг болган. Чон колдуунда чанында тайгадан кышка курлавыр чем белеткеп ап турар. Төп черде-даа болза, кожуун төвүнде садыгларның барааннарының өртөө аар. Автобустарның бээр халывайн турары база чылдагаангы деп билдим. Пенсионерлер, пособие алып иелер, ажил чоктар алган каш акшазы-биле чем чээп каапкан ерелерин арай деп-ле дуглап турар. "Бир эвес автобус халып турган болза, чийк өртект-биле Кызылдан курлавырлап, садып алып ийик бис" — деп, олар хомуудаарлар. Ындыг-даа бооп чадавас, ынчалза-даа автобус өртөөнчө чарар акшаның орнунга моон саттынып алып болза, ылгал

чок-тур деп билдим. Аш-чем, өре-шире айтыры чүгле аргыжылга айтырының дугайында чугаадан үнген. Ынчангаш бо кожуунче аргыжылганы экижидер болза эки-дир деп чүвени бо хензиг чижектен-не көрүп болур. Кызылда пассажирлер АТБ-зи бо айтырыгны канчаар шиитпирлээр ирги?

Айлаң ДАРЖАА.

УАЗ 31512 техниктиг байдалы тергийн эки, командир машиназын садып тур мен. Телефону 3-37-05, кежээ долгаар.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солук редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат,
Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек,
Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун орадакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, кедээ ажил-агый килдиз — 1-03-90, культура болгаш өөрелдиге килдиз — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, үлетпур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6606.
Чагы 127.

АГАР САНЬЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоолжудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007. ТР-нин парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харышпаар.

Саглыдан ийи чагаа

1. СУУРНУҢ ИНЕКТЕРИ

Тыва кижилер мал чокта бергеделге таваржыр. "Инектиге — тодуг, хойлугда — каас" деп, бурунгу өгбелеривис чагы салгалдан салгал дамчып чоруур.

Хуузуңда инектиг кижилер суурда элээн хей. Экономика рынок, садыглажылгаже дорт шилчээн соон дарый бергелер тургустунган. Ылангыя мал оору. Ол дээрге каш яны. Бирээде, чурт иштинин (суур, оон чоок-кавызы), ийиде, ары чарык кожууннарның, үште, кожавыс моол хамаатыларның талавындан ук кем-херек тывылган. Мал оору дээрге, шынап-ла, кемниг үүлгедиг, национал ядарал.

Ол, өске-даа таарымча чок үүлгедиглерге удур чон хөдели берген. Чурттакчылар аравыста дугурушкаш, инектеривисти кадар бердивис. Кудумчу аайы-биле. Дөрт-беш чыл кады туржу бээривиске, инектер өзүп эгелээр. Мал ээзи ээлчег езугаар инекти эртенгинин чеди шакта ээлчегже үндүрер. Мал одар-белчириге орайга чедир доктаап ойттаар. Бир эвес мал чидер болза, оон бажын мал кадарган ээлчегде кижилер төлээр.

Керээ, дугуржулга күштүг. Ону сагыры — харысалга. Чамдык кадарчыларның инек кадарарын удур өөрениги демделексенчиг; элээн кижилерни чагыр, сургаар, өөредир ухур таварышкан. "Башкылары-выс" — хоочуннар. Оларның бирээзи Чамбылдай Ооржак. Ол — күш-ажылдың хоочуну, совхоз хоюн 40 чыл кадарган. Элээди назынның оолдар, кыстар ада-иезинин үлегери-биле мал бажын өстүрерин өөренип орап.

Мал кадарар ээлчээн солун, үлегерлиг эрттирерлер аравыста бар. Чижээ, Өнермаа Дензин-оол, Спий-оол Монгуш, Санчыг Ооржак, аныяктар Хуралбай Ооржак, Ларион Куулар, Шолбан-оол Иргит, Максим Саая, Кара-оол Ооржак, совхоз директору Шолбан-оол Кара-Сал. Малды кижилер болганы азырап шыдавас, мал өстүрери харысалгалыг иш.

Чогул малды өстүрө бээрге, оон чымыжы чараш. Ак чем кижинин организминге дыка-ла ажыктыг. Божа, хойтпак, ааржы, саржак, малдың өске-даа чемин ажыглап турарларның арны-бажы, мага-боду силиг, шевер көстүр болгай. Ынчангаш мээң саналым мындыг. Өг-бүле бүрүзү саар инектиг болуру албан. Мал оорунга удур хемчелер, хайгааралды суму чагыргазы быжыг тутсун, ол ажылга чон, хей-ниити кыдынга артпас ужурулуг. Ынчан чүгле инек эвес, малдың бүгү чүзүнү өзүп келир.

2. АРАГАЛААРЫН СОКСАДЫЛЫ

Араганы улаштыр өй-хемчээл чокка медеридир икчиле чоруур болзуңа, ол кижинин бажын алып. Билбестедир ишкен кижилер чүнү-даа үүлгедиринден кортпас.

Эмин эрттир арагалаары — калчаа аарыг. Оожум, бүдүштүг,

топтуг-томаангылар безин хей ишкенинин ужуру-биле кем-херектер үүлгедиптер.

Бурунгу тыва кижилер араганы хей эвести ижер чораан. Оон кол сорулгазы болза, чугаалажыры, сагыш-сеткилди ажыдыр хөөре-жири. Кады дугурааннааш, тарай чоруптарга, оларның кайызы-даа эзирик тоонуг болбас. Ижип орган көгээржинде арага барык бүдүн хевээр артып калыр. Чорук-херек бүдүрерде ындыг турган. Ада-ие, кады чугаа кылганнарның аразынче элээди, чалы назынныглар киржир эвес. Ажы-тел даштын ажыл-иште, мал аразында турар.

Чагай ук езу-чаңчыл бөгүнде шуут бузулган-дыр, дашка көдүрер, ону угбас-даа болза, кижилер саны өскен. Ижип алганнарның алгы-кышкызы, чалчык-бузуду кудумчу, суур сынмас. Чурттап орап аал-оранынга баргаш, ажы-төлүнче алгырар. Каш хонук улаштыргаш, чамдыктары эмчиге барып сергеттинер. Шак ындыг чижектер хей-дүр.

Оон факт-барымдалары көстүп тур. Бир катап эмчи шинчилгезин эрттирип турувуста, эмнелгеге чыткан аарыг кижилер хөлчөк хомудады ийин. Аарыг кижилерге план езугаар көрдүнген эмнерни арагадан бергедешкенерге чарыгдалган болган. Дамырже дамдыладып киирер эм чок ужуру-биле ол чанар деп чыткан.

Чамдык кижилер элээр чыгыш чорааш-ла, кудумчуга чорааннардан дөрт-беш рубль дилээр боор. Баш аарынын "эмнээри"-биле оларның диленип чорууру ол. Сөөлгү үеле херээжен улустарның арагаже киргени эр кижилерден артып турар. Ада-иези ишкеш туруп бээрге, ажы-төлдерниң бир кези муңгарааш, муңчулгаш, демгилеринин "хевин кедиптер". Оон коргунчуун, сагыш чованчынын деңнээр аргажок.

Кижилер ажааган байдалдарда түлүү-биле арагалаары таарышпас. Ажы-шүжүгүнү ажып эртери ол чокка-ла берге. Хөөржүдүлгени чорударының аргалары, езу-чуруму орус нацияда элээн үлегерлиг. Коммунисттик партия үезинде ажыктыг, тус черге тааржыр чүлдөр турган. Корумчурум үрээр, арагалаар кижилерни Хандагайтыдан Элегес-Аксының тууйбу заводунче ажилдадып турган. Саглының чамдык кижилери ишкеш туруп бээрге, Ак-Чыраанын сирген кезер шөлдеринче "чалаптар".

Араганы шуут чок кылыры болдунмас. Ол — хүндүлүг чем. Кижилер бүрүзү бодунун хире-шаан билер, туттунар, өй-хемчээлди ону четтирери күзенчиг. Ол дээрге культура-дыр. Ажыл чок чорук арагалаарына салдарлыг деп билер мен. Коданында малдыг кижилер арага-биле кайын бодунун борбак бажын тендер. Суму, кожуун чагыргалары өг-бүле бүрүзүн хууда мал бажын өстүреринче албадаар болза, баш тендир ижери ам-на соксаар деп билер мен. Ынчан арагалаашкын элээн кызырлар.

Марта КУУЛАР.